

האתגר של פוקו

מארגן את תפיסת המציאות, ממשטר את הגוף, מתאם בין אינדיבידואלים. היו שאמרו זאת לפניו, ולבטח בשנות השישים והשבעים, אולם פוקו עיגן את התזות שלו בחקירה היסטורית יסודית והעמיד עליהן משנה תיאורטית סדורה. הוא ניתח באזמל חד את השינויים שחלו ביחסה של החברה המערבית לשיגעון, לענישה, למיניות, לגוף האנושי, לכוח פוליטי ולתופעות אחרות, המעצבות את חיינו במובן העמוק ביותר. מדובר במפעל אינטלקטואלי עצום, התובע את תשומת לבו של כל אדם המעוניין בהיכרות עם ההגות הביקורתית הפוסט-מודרנית ועם נקודות המבט הייחודיות לה. כל מי שמבקש לאתגר באמת את מחשבתו, לבדוק עד היסוד את אמונותיו הבסיסיות ביותר, צריך להתמודד עם רעיונותיו של פוקו.

לפחות לפי מספר חיבוריו שפורסמו בעברית, ואלו שזכויות הפצתם כבר נרכשו בידי הוצאות הספרים בארץ, מישל פוקו הוא אחד ההוגים המוכרים והאהודים בישראל. תולדות השיגעון בעידן החבונה, בתרגומו של אהרן אמיר, שהוא אולי הקריא והפופולרי בין כתביו, ראה אור בארץ לפני כעשרים שנה (1986), ומאז נוספו למדף הספרים בעברית עוד שישה חיבורים מפרי עטו: החלק הראשון

פוקו וההומניזם

מאת אילנה ארבל

כינרת, זמורה-ביתן, דביר

מוציאים לאור, 2006

222 עמודים

ביקורת: אייל דותן

מישל פוקו הוא ממין האינטלקטואלים, שאינך יכול להישאר אדיש כלפיהם. לתורתו קמו מתנגדים חריפים, המאמינים כי הוא אחד מן האחראים העיקריים להשחתת התבונה בזמננו, ומעריצים, הסבורים כי הוא מענקי הרוח של תקופתנו. כך או כך, איש אינו יכול להכחיש כי פוקו הותיר חותם עמוק – לטוב ולרע – בכל הדיסציפלינות של מדעי הרוח והחברה. הוא פיתח גישה חדשה להיסטוריוגרפיה, שאותה כינה, בעקבות ניטשה, "גנאלוגיה", ושעליה נשען חלק ניכר מן המחקר ההיסטורי, הסוציולוגי והספרותי הנערך כיום באקדמיה ומחוצה לה. פוקו שדרג את המושג הבלשני החבוט "שיח" ועשה אותו לקטגוריה בעלת חשיבות מכרעת מבחינה חברתית ותרבותית; הוא גרס כי השיח

בטריולוגיה חולדות המיווח, בתרגומו של גבריאל אש (1996); הפרופופיה, שאותו תרגמה אריאלה אזולאי (2003); סדר השיח, בתרגומו של נעם ברוך (2005); הארכיאולוגיה של הידע, בתרגומו של אבנר להב (2005) והספרון מהו מחבר? בתרגומו של דרור משעני (2005).

אם יש ברשימה שלעיל כדי ללמד על מגמה כלשהי, הרי שהעניין הכללי בפוקו הולך וגובר בשנים האחרונות. פוקו וההומניזם, מאת אילנה ארבל, הוא אפוא ספר בעתו. זהו הניסיון השני מסוגו להציע לקורא הישראלי מבוא כללי למשנתו של הוגה הדעות השנוי במחלוקת (קדם לו ספרה המוצלח של שרה מילס, מישר ספרה פוקו, שיצא לאור בעברית ב-2005). אילנה ארבל מלמדת פילוסופיה פוליטית בחוג לפילוסופיה ובחוג לחינוך באוניברסיטת תל-אביב, וניסיונה הפדגוגי אכן ניכר בסגנון הספר ובשיטתיות שבה הוא מאורגן. השפה בהירה, מדויקת, תמציתית. מי שיקרא את הספר מתחילתו ועד סופו יקבל מושג ראשוני טוב למדי על ההגות הפוקוויאנית ועל נקודות הציון המרכזיות שלה. אין להקל ראש בהישג הזה: כמו הוגים אחרים המזוהים עם הזרם הפוסט-סטרוקטורליסטי, פוקו נטל לעצמו לעתים חירות מופלגת מכללי הכתיבה האקדמית, והתנסח בסגנון מפותל ותובעני, פיוטי לעתים, שהלם בדרך כלל את פריצות הדרך התיאורטיות שלו. למרבה הצער, המתווכים הישראליים התקשו ברוב המקרים להפוך אותו לנגיש עבור הקהל המקומי. והנה, ארבל מצליחה במקום שבו נכשלו רבים מקודמיה, ומסנתזת ממכלול של יצירה המשתרעת על פני למעלה מעשרים שנה עמדה מגובשת ונהירה להפליא.

ועם זאת, מטרתו העיקרית של הספר אינה הצגת עיקרי מחשבתו של פוקו, אלא

בחינה מחודשת וביקורתית שלהם. ארבל אמנם משרטטת דיוקן פילוסופי הוגן של האיש, אולם אין היא נמנית עם מעריציו וחסידי הרבים. במוקד הספר עומדת התקפתו הרדיקלית של פוקו על ההומניזם, כלומר על מושג האדם בתרבות המערבית ועל ביטוייו השונים. ארבל בודקת את הטיעונים העיקריים שעליהם נשענה גישתו של פוקו ואת התהודה החיובית והשלילית שלהן זכתה, ובסופו של דבר דוחה אותה כעמדה לא-קוהרנטית, אחוזה בסתירות פנימיות, המובילה למבוי סתום ולשיתוק ערכי. הביקורת שארבל מותחת על פוקו אינה חדשנית או מקורית ואינה מתיימרת להיות כזאת. פה ושם היא אף לוקה בארכנוות ובחזרות מיותרות, אולם אין ספק שהיא מעניקה לנו הזדמנות לערוך דין וחשבון אינטלקטואלי ומוסרי ביחס לאחד ההוגים המבריקים והמשפיעים ביותר בעת הנוכחית.

והתבקשנו להתוות סקלה של חשיבה רדיקלית, היינו ממקמים מן הסתם את מי של פוקו בקצה השמאלי שלה – שמאלה אפילו מן המרקסיסטים, מן הלניניסטים, מן הטרוצקיסטים, ומאינטלקטואלים חדורי להט מהפכני דוגמת נועם חומסקי או סלבו ז'ז'ק; למעשה, הגותו של פוקו תופסת נישה נפרדת על הסקלה הזאת. מה שהפריד אותו משאר העולם (למעט אולי זה המזרחי) ועורר אצל רבים רתיעה עזה כל כך הוא האנטי-הומניזם שלו. למותר לציין שאין כל קשר בין הגישה הזאת ובין שנאת אדם. כלל וכלל לא; פוקו ניחן באישיות חמה ונדיבה להפליא. אנטי-הומניזם היא עמדה פילוסופית ופוליטית השוללת לחלוטין, באופן גורף ובלתי ניתן לשיקום, כל תפיסה מערבית מקובלת של האדם. היא נוגדת כל אינטואיציה שיש

כמצע משותף משום שהן רק היבט אחד – ולא החשוב ביותר – בזהותו של כל אדם ואדם. הגוף נשמע אמנם לחוקי הפיזיולוגיה, אולם הוא כפוף גם, ואולי בעיקר, לכללים הנאכפים עליו בידי הסדר החברתי והתרבותי. פוקו כינה את הלחצים הממשעיים האלה בשם "ביו-כוח"; לטענתו, השפעתם כה רבה, עד שאי אפשר לדבר על גוף אנושי אוניברסלי אלא במובן מצומצם וטרוויאלי. הוא כתב:

אנחנו מאמינים... שהגוף מציית אך ורק לחוקי הפיזיולוגיה ושהוא חומק מן ההשפעה של ההיסטוריה, אך זו טעות. הגוף מתעצב על ידי הרבה משטרים שונים; הוא מיומן בקצבים של עבודה, של מנוחה ושל ימי החגים; הוא מורעל – במזונות או בערכים, בהרגלי האכילה ובחוקי המוסר גם יחד... שום דבר באדם – אף לא גופו – אינו קבוע די הצורך כדי לשמש בסיס לזהות עצמית או כדי להבין בני אדם אחרים.

על יסוד השקפה זו קרא פוקו תיגר על יומרתם של מדעי הרוח והחברה "לחשוף" את טיבו האמיתי של האדם, את סודותיו הפסיכולוגיים, כדי לשחררו מכבלי וממצוקותיו ולאפשר לו להגשים את מהותו. האירוניה היא שכל אותם מדעים אשר פעלו בשירות דת ההומניזם הפיקו ממצאים אשר סתרו את תמונת העולם שלה. הפסיכולוגיה גילתה כי האדם אינו נשמע ברצון לקולה המצווה של התבונה; תחת זאת, הוא מונע בידי דחפים, אינסטינקטים ומשאלות. הלא-מודע שלו אינו אלא תהום ללא תחתית. חקירות בלשניות העלו שביסוד השפה קיימות מערכות אימפרסונליות המתנות מראש את החשיבה האנושית ואת יכולת הביטוי שלה. הסוציולוגיה והכלכלה הראו כיצד מעצבות התניות חברתיות קולקטיביות את הפרטים מבלי שאלו יוכלו להפעיל

בידינו לגבי מושגים כמו אישיות, נפש, זהות עצמית, זיכרון, רצון או תשוקה. מנקודת המבט הרדיקלית הזאת, קרל מרקס, ישעיה ברלין ומילטון פרידמן, למרות ההבדלים המהותיים ביניהם, שותפים לאותה אשליה המכונה הומניזם – אשליה שאותה צריך לנפץ.

אז מהו בעצם ה"הומניזם" שעליו יוצא קצפו של פוקו? ההומניסט מאמין כי מאחורי דלתות התודעה, חומות השפה ומחסומי התרבות, כל בני האדם זהים. כפי שטוען פרנסיס פוקויאמה, יש איזשהו "X" המאחד את כולם ונותן לאינדיבידואל את הזכות להיקרא אדם. זהו גרעין הבשורה שעמדה ביסוד יומרתו של ההומניזם לשמש כדת חילונית המחליפה את התיאזמים הישנים. במקום אלוהים הוצב האדם כמושא הערצה וחקיו, חקירה והתבוננות. האדם, הלוגיקה שבה הוא משתמש, ערכיו ודפוסיו, אפילו התסביכים שלו, הפכו לקנה המידה המוחלט היחיד, הציר שסביבו סובב העולם. כלכלנים, פסיכיאטרים, בלשנים, סוציולוגים, אנתרופולוגים, ביולוגים, סטטיסטיקאים ומומחים אחרים אימצו את ההנחה שהידע המצטבר על אודות האדם יקדם את המין האנושי לקראת מודעות מלאה ושליטה על כוחות נפשיים וחברתיים. הגרסאות האופטימיות של האמונה הזאת, ששגשוגו במהלך המאה התשע-עשרה, שרטטו חזון גרנדיוזי בדבר עתיד שבו יממש האדם את הפוטנציאל הטמון בו וייעשה לאדון נאור על הטבע ועל עצמו.

כנגד פרדיגמה זו, גרס פוקו כי אין ולא יכול להיות "טבע אנושי" קבוע, אוניברסלי וטרנס-היסטורי. אין מקום להשוואה אמיתית בין סוגים שונים של בני אדם, ובוודאי שלא בין אינדיבידואלים. אפילו הפיזיולוגיה והגנטיקה אינן יכולות לשמש

יהודים, גזעים מעורבים, שחורים, משוגעים. ביסוד הנאציזם עמד החלום הנתעב של הזעיר בורגני בדבר היגיינה גזעית. ארוס נעדר שם לחלוטין.

אלו דברים בוטים, ללא ספק, שרבים ימצאו אותם מקוממים. ועם זאת, אין ספק שאת "מוסדות המשמעת" הטיפוסיים של זמננו, הן אלה הטוטליטריים והן אלה הדמוקרטיים, עיצב ההומניזם מן המסד ועד לטפחות. טיפולו של פוקו במערכת הענישה המודרנית, המדגים טענה זאת, הפך כבר לקלאסיקה. מי שמכונה "האדם הסביר" הרי נשפט על בסיס הנחת היסוד ההומניסטית כי הוא אחראי למעשיו ובעל אוטונומיה נפשית ומוסרית. משנמצא אשם, הוא נלקח למתקן כליאה המגביל את חירותו הגופנית. אף שמרחב הפעילות שלו מצטמצם במידה ניכרת, מאסרו אינו מלווה – להלכה, לפחות – בענישה פיזית. האסיר נהנה עדיין מזכויות יסוד, שאי-מיליון מקנה לו זכות לעתור לקבלת סעד מבית המשפט. אין ספק שמשטר הענישה המודרני רחוק מאוד מזה המלוכני: הסדר הישן נהג להעניש עבריינים במפגנים של אכזריות ראוותנית ופומבית; פושעים עונו באטיות והוצאו להורג בכיכר העיר, לעיני ההמונים שנקהלו לצפות במחזה. ניתן בנקל להתרשם שבענישה ההומניסטית היה משום התקדמות מוסרית משמעותית ביחס למנהגי העבר. אבל, בעיני פוקו, התמונה אינה פשוטה כל כך. לדידו, אי-אפשר להשוות בין שני משטרי המשמעת ולקבוע איזה מהם גרוע ממשנהו או צודק יותר; אין כאן התקדמות או שיפור, אלא רק סגנון אחר. בתקופה המודרנית, ההומניסטית, הענישה מתמקדת בנפשו של האסיר ולא בגופו. ביטול חופשות, איסור על ביקורים ושיחות טלפון, התקנת מצלמות בתא, הם סנקציות המיועדות

שיקול דעת עצמאי כלשהו. יתר על כן, לדברי פוקו, תמונת האדם שסיפקו המדעים האלה, חיובית או ביקורתית ככל שתהיה, הייתה רגעית, הבזק הלוכד את המציאות בתקופה מסוימת, בעולם מסוים, בהקשר מסוים. הידע הזה אינו רלוונטי לעבר ובוודאי שלא לעתיד, מאחר שהאדם הוא ברייה הנוצרת תוך כדי ניסיון ומשתנה תדיר בתגובה לסביבה החברתית שבה היא מצויה.

חשוב להדגיש: פוקו יצא נגד ההומניזם המערבי לא רק משום שהוא איננו "נכון", או בשל נטייתו המקוממת לצייר עצמו כגוף ידע אוניברסלי, הגם שאיננו אלא תופעה היסטורית קונטיננטלית שתעבור מן העולם בבוא הזמן. הבעיה שמציג ההומניזם, מבחינתו, הרבה יותר חמורה. ארבל מסבירה שפוקו האמין כי "עצם התביעה לאמת או למדעיות היא כוחנית, משום שהיא נגזרת מערכים המבחינים בין טוב לרע, שהם סובייקטיביים כמו הערכים של הצדק". הומניזם, טען פוקו, היא אידיאולוגיה מסוכנת וערמומית, המספקת תמיכה מוסרית לא רק למשטרי המשמוע המתוחכמים של החברות הדמוקרטיות, אלא גם לגרועות שבעריצויות. לדבריו:

את הנאציזם לא המציאו המשוגעים האירוטיים הגדולים של המאה העשרים, אלא הזעיר-בורגניים הקודרים, המשעממים והמבחילים ביותר שניתן לדמיין. הימלר היה סתם אגרונום והוא נישא לאחות. אנחנו חייבים להבין שמחנות הריכוז נולדו מן הצירוף בין דמיון של אחות בית חולים לדמיון של מגדל עופות. בית חולים פלוס לול – זוהי הפנטזיה שעמדה מאחורי מחנות הריכוז... הנאצים היו עוזרות בית במובן הרע של המילה. הם עבדו עם מטאטאים ומטליות, מתוך שאיפה לטהר את החברה מכל דבר שחשבו שהוא מוגלה, אבק, טינופת: חולי עגבת, הומוסקסואלים,

לפגוע ברוח ולא בבשר. נהוג להקל בהן ראש, אולי אף להתעלם מהן לגמרי, משום שמנגנוני הכוח הפועלים באמצעותן אינם מפורשים ובלטים כמו במקרה של עונש פיזי, אך הן מכאיבות, מענות, משבשות דעת באופנים שפעם כלל לא היו נתפסים כאפשריים.

ואכן, למרות שכוח מופיע לעתים קרובות כאלימות גלויה או מרומזת, פוקו סבור שיש לו אינספור צורות אחרות, מתוחכמות, חמקמקות וחודרניות יותר. כאשר פוקו מדבר או כותב על "כוח" הוא מעניק למושג משמעות חדשה, המרחיבה את תחולתו הרבה מעבר למובנו הבנאלי בשיח היומיומי: לכוח אין מאפיינים קבועים או מהות מובחנת ויציבה; הוא יחסי, משתנה, מצוי תמיד בתהליך. אי-אפשר להגדיר אותו באופן א-פריורי. הבחינה שלו היא תמיד אמפירית, תלויה בזמן ובמקום ספציפיים ובגורמים שהוא תפס ברשתו. הכוח הפוקואני איננו מתמצה ביחסי כפייה גסים, ישירים, בלתי מתפשרים, מן הסוג המתקיים, למשל, בין שוטרים לעבריינים או בין סוהרים לאסירים; הוא מתגלם גם ביחסים בין רופאים למטופלים, בין פקידים לאזרחים, בין מרצים לסטודנטים, בין כוכבי קולנוע וטלוויזיה למעריצים. במסגרת החברה המודרנית, ההומניסטית, התצורות האפקטיביות ביותר של הכוח כמעט שאינן מורגשות על ידי הכפופים להן. הן באות לידי ביטוי בטכניקות מגוונות של פיקוח, מעקב וניהול, ובלחצים המופעלים על האינדיבידואל האוטונומי-לכאורה למשמע את עצמו.

בניגוד לליברליזם ולמרקסיזם, ובודאי בניגוד להשקפות עולם מסורתיות יותר, שהאמינו כי הכוח מרוכז במקום אחד, אצל מעמד אחד, או גוף שלטוני אחד (אלוהים / בעלי ההון / המדינה), הכוח שעליו דיבר

פוקו איננו נחלתם האקסקלוסיבית של קבוצות ומוסדות מסוימים. הוא פרוש על פני כל החברה, כמו רשת של עצבים או נימים, ונוגע בכל היבט ובכל רמה של ההווה האנושית. כל הפרטים, כל הקבוצות, כל המוסדות והמנגנונים, משתתפים ביחסי כוח, בין אם ירצו ובין אם לאו, וממלאים בהם תפקיד אקטיבי ופסיבי כאחד. הכוח אינו מתפזר באורח שווה בין כולם, כמובן – מצב שכזה איננו אפשרי – אבל גם לאחרון הנתינים שמורה האפשרות להפעיל כוח בחזרה. לכל אחד מן הצדדים המעורבים ביחסי הכוח יש איזשהו מרווח חופשי של פעולה, מידה מסוימת של חירות, סיכוי קטן למרד, גם אם אין באפשרותם לשנות לחלוטין את הדינמיקה שבמסגרתה הם פועלים. "החירות קיימת גם במצבים של חוסר איזון קיצוני, שבהם האפשרות היחידה למרוד, או לשנות את יחסי הכוח, היא התאבדות, קפיצה מן החלון או הריגה".

בתמונה הדינמית שצייר פוקו ממלא הכוח תפקיד פרודוקטיבי; הוא לא רק מגביל וממסטר, אלא גם מייצר אפשרויות חדשות של עבודה, של הגנה, של שעשוע (חשבו, למשל, על ז'אנר תכניות המציאות כתגובה של עולם הטלוויזיה לטכנולוגיות החדשות של השליטה והמעקב) ואף של חתרנות. השיח על המיניות במערב מדגים היטב את התופעה. נהוג לחשוב כי בתקופה הוויקטוריאנית הופעל על הסובייקט כוח אדיר שדיכא את המיניות שלו באינספור איסורים. אבל פוקו הראה כיצד הכוח הזה גם ייצר שורה ארוכה של מוסדות וידוי (טיפולים תרפויטיים, חינוך מיני, כתבים אוטוביוגרפיים, וכמובן הכומר בכנסייה), שבמסגרתם המיניות משגשגת, מדובבת שוב ושוב, נקשרת ל"ידע", ומופצת בכל מיני דרכים עקיפות. במקום להעלים

עצם השאיפה הזאת מבוססת על אשליה ונגועה ב"הומניזם". את האקטיביזם שלו הניע הרצון לחתור תחת הצורות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות ההגמוניות – לא משום שאינן "אמיתיות" או "מוסריות", אלא פשוט מכיוון שפוקו סבר שההתנגדות לממסד, לסדר הקיים, לביטויים הדומיננטיים של הכוח בחברה בת־זמננו, היא תכלית ראויה בפני עצמה.

כפי שניתן לצפות, מושג הכוח של פוקו והאנטי־הומניזם הקיצוני שלו ספג ביקורת גורפת מכל חלקי הספקטרום של המחשבה הפוליטית. ספרה של אילנה ארבל משתלב היטב בביקורת הזאת ומשקף אותה בהרחבה. היא מוצאת בעמדה הפוקויאנית שתי בעיות מהותיות. "ראשית", היא כותבת, "יש קושי להסביר במסגרתה כיצד המאבק לשינוי מן הסוג שהוא מציע בכלל אפשרי". במילים אחרות, אם סובייקטים הם תוצר מוחלט של יחסי כוח, כיצד הם יכולים "לברוח" מאותם יחסי כוח ולהיאבק בהם? כיצד אפשר להסביר את החירות לבחור, לשנות, לפעול, שפוקו בכל זאת מייחס להם? ארבל מצביעה על סתירה בטיעונו של פוקו כאשר הוא קובע, במקום אחד, כי "יש תמיד משהו בגוף החברתי, במעמדות, בקבוצות ובפרטים עצמם, שחומק בדרך מסוימת מיחסי הכוח" ואז מצהיר, באותו טקסט עצמו, כי הוא סבור "שאנחנו אף פעם לא 'בחוג', שלא קיימים 'שוליים' שאליהם יכולים לקפץ אלה שהנתקו מן השיטה".

הבעיה השנייה שמאתרת ארבל בגישה הפוקויאנית שהיא ש"לא ניתן להעניק באמצעותה טעם למאבק למען השינוי". אפילו אם ניתן היה למצוא בהגותו של פוקו ביסוס תיאורטי לחירותם של

את המיניות, השיח הדכאני של המאה התשע־עשרה הוציא אותה אל האור, הפך אותה לנושא שדנים בו בלי הרף והפנה את תשומת הלב אל הצורות ה"פרברטיות" והאסורות שלה, שנעשו עקב כך גם נחשקות.

מתפיסת הכוח של פוקו, המושפעת עמוקות מניטשה, נגזרה, בין השאר, גם עמדתו הפוליטית והאתית הרדיקלית. לשיטתו, קונפליקטים חברתיים הם נצחיים ואינם ניתנים לסילוק. מטרתו של כל צד המעורב במאבק כזה או אחר היא להביס את הצד השני ולא לממש אינטרס המשותף לכלל החברה. מאחורי הסיסמאות הנאצלות שבהן מתעטפים יחידים, קבוצות, מעמדות ומדינות, מסתתר תמיד מניע פרטיקולרי, מקומי ופרטי. כל ניסיון לאוניברסליזציה של המוסר נדון אפוא מראש לכישלון בעיני פוקו. נורמות של צדק הן עניין קונטינגנטי, התלוי בתקופה ובמקום, ולרוב הן משמשות רק כדי להצדיק את פעולתו הכוחנית של צד אחד כנגד הצד שני. "כך ראוי", "כך צודק", "מן הטבעי הוא", ו"לא יעלה על הדעת" – מאחורי הביטויים האלה מסתתרת הממשות של הכוח העירום.

ועם זאת, פוקו אינו סבור שעלינו לאבד תקווה. כפי שמציינת ארבל, "העובדה שכל חברה מבוססת על יחסי כוח פירושה שכל חברה היא 'מסוכנת' ולא שכל חברה היא 'רעה'. וסכנה היא לא מצב שבו האדם הוא חסר אוניס, אלא דווקא מצב שמאיץ אותו לפעול כדי למנוע אסון, ולכן ניתן לומר על העמדה הפוליטית שלו שהיא 'אינה מובילה לאפתייה, אלא להיפר־אקטיביזם פסימי'". בניגוד למהפכנים המרקסיסטיים, פוקו לא התיימר להיאבק למען כינונו של סדר חברתי חדש, צודק ונאור יותר, שיהא משוחרר מתכתיביו של הכוח. הרי

היחיד או של הקבוצה למרוד, עדיין אין היא מספקת כל קריטריון שעל פיו ניתן להכריע לאיזה מאבק ראוי להצטרף, באיזה צד מוטב לתמוך, מדוע יש להעדיף בכלל השקפה פוליטית אחת על פני אחרות. על הבלבול שנוצר כתוצאה מהעדר אבן בוחן כזאת תעדנה גם העמדות הציבוריות שהביע פוקו עצמו במהלך השנים: הוגה הדעות הביקורתי, שקרא לקעקוע הסדר הדכאני של החברה המערבית המודרנית, תמך בישראל במלחמתה נגד מדינות ערב והפלסטינים (נושא לעימותים חריפים בינו ובין ידידו ועמיתו הפילוסוף ז'יל דלז), ומנגד התפעם מן המהפכה האיסלאמית באיראן וראה בה תופעה "מקסימה" ו"רבת-יפי", משום שהיא מבטאת את נכונותם של האיראנים להביא ל"שינוי רדיקלי בסובייקטיביות שלהם".

אם לא די בכך, כמה ממבקריו של פוקו טוענים כי מושג הכוח שלו מעורפל מדי ואינו מאפשר כלים הולמים לניתוח חברתי. האינטלקטואל האמריקני-פלסטיני אדוארד סעיד, למשל – שדווקא הושפע עמוקות מפוקו – גרס שהתיאוריה שלו אינה מבדילה בין מוסדות המבוססים על הסכמה למנגנונים המפעילים כפייה ממשית, מאחר שאלה גם אלה כלולים בפרדיגמה של "יחסי כוח". ברוח דומה מציינת התיאורטיקנית הפמיניסטית ננסי פרייזר כי טענתו של פוקו שהכוח הדיסציפלינרי מאפיין הן את החברות הדמוקרטיות והן את אלו הטוטליטריות אינה נותנת בידינו כל קריטריון להבחנה בין סדר פוליטי ומשפטי הנשען על מחנות ריכוז וגולאגים לסדר הפועל (להלכה, לפחות) על פי עקרונות ליברליים של שמירה על זכויות האדם. ארבל מצטטת גם את מבקר התרבות האמריקני פרנק לנטריקיה המאשים את

פוקו במיסטיפיקציה – בהצגתו של הכוח במונחים מטפיזיים מסתוריים המזכירים את התפיסות המזרחיות של האלוהות. מי שרוצה לצלול לעומקו של הוויכוח החשוב הזה, טוב יעשה אם יקרא בעיון את הספר, אשר לצד פירוט ההתנגדויות מכיל גם תשובות אפשריות של פוקו – אפשריות, שכן ברוב המקרים הוא התחמק מלענות ישירות לביקורת שהוטחה בו. לא הייתה כאן פחדנות מצדו של פוקו, אלא הכרה בתהום הפעורה בין עמדותיו להשקפת העולם ההומניסטית ולמטפיזיקה המלווה אותה. לרוב פוקו היה עונה למבקריו שהם מתפרצים לדלת פתוחה, או באים אליו בדרישות שהלגיטימיות שלהן, בעיניו, מוטלת בספק מלכתחילה: אין טעם לצפות ממנו שישפך קריטריונים כלליים כלשהם לפעולה פוליטית ואתית משום שהוא בלאו הכי מאמין שתוקפם של שיפוטים מוסריים הוא פרטיקולרי; ואם יאשימו אותו בקידום תפיסות אנרכיסטיות של "איש הישר בעיניו יעשה", יאמר פוקו שתהיה זו טעות לסבור שיייתכן מצב שבו מישהו באמת עושה את הישר בעיניו, שכן חירותו של הפרט, בכל סיטואציה, מצומצמת מאוד.

כמתחייב מכותרתו, ספרה של ארבל מתמקד במחלוקות בין פוקו ובין חסידי ההומניזם. המחברת עצמה משתייכת בבירור לאחרונים. עם כל ההערכה שהיא רוחשת לפוקו, היא מבכרת את השקפת העולם הנאורה, המודרנית, המאמינה בקדמה ובנורמות אוניברסליות יציבות, על פני הרלטיביזם והניהיליזם הנגזרים מתפיסותיו. אולי משום כך בחרה ארבל להתמקד אך ורק בעימות הקוטבי בין פוקו ובין הליברליזם והניאו-מרקסיזם, והתעלמה כמעט לחלוטין מן הוויכוחים

הקיימים בתוך המחנה האנטי-הומניסטי. ייחודית ככל שתהיה, תפיסת האדם של פוקו איננה מתקיימת בחלל ריק. הוגי דעות כמו ז'אק לאקאן, ז'אן בודריאר, פרנסואה ליוטאר, ז'יל דלז וג'ודית באטלר הציעו פיתוחים תיאורטיים קרובים מאוד – אך לא זהים – לאלו של פוקו. מעניין היה לעמוד על ההבדלים ביניהם, להציץ לחילוקי הדעות בתוך המשפחה הצרפתית; אך זה מחייב, כנראה, כתיבת ספר נוסף שכותרתו תהיה, מן הסתם, "פוקו ואנטי-הומניזם".

בעיה עקרונית יותר נעוצה במהלך הכולל של הספר. ארבל העניקה טיפול נאה לביקורת של פוקו על ההומניזם, אבל חטאה בהתעלמות מהצגת החלופה המבריקה שלו למושג האדם. בלעדיה, פוקו נראה מעט קריקטורלי, בבחינת עוד הגיגן פוסט-מודרני – וסכנה זו אכן אורבת לפתחו של הספר. אף שזוהי סוגיה התובעת דיון רחב יריעה, שלא כאן המקום לקיימו, מן הראוי לומר בכל זאת מספר מילים בנושא.

האלטרנטיבה של פוקו למושג הסובייקט ההומניסטי נשענת על ההנחה שכל אינדיבידואל משתתף בזמנית בעשרות, לעתים מאות, שדות שיח. בכל אחד מן השדות הללו הוא ממוקם בעמדת-סובייקט כלשהי, זמנית או קבועה: הוא יכול להיות יהודי באמונתו, ישראלי בלאומיותו, סוכן ביטוח בתעסוקתו, הטרוסקסואל בנטייתו המינית וכולי. הפרט הוא למעשה צביר של עמדות כאלה, שאת חלקן הגדול הוא משתדל "לשחק" על הצד הטוב ביותר. לצביר זה אין מהות פנימית, גרעין קבוע ויציב של "אופי" או "אישיות"; הוא משתנה תדיר, לעתים באטיות משוועת, לעתים כהרף עין, כפי שקורה לעתים

כאשר חייו של אדם נקלעים לטלטלה עזה. בנוסף, עמדות הסובייקט השונות המכוננות את האינדיבידואל מצויות לעתים קרובות בקונפליקט זו עם זו, מאחר שהן משוקעות בשדות שיח שונים, שלכל אחד מהם אינטרסים משלו. אין מבט מאחד – פסיכולוגי, חברתי, פוליטי, פילוסופי, מוסרי – המאגד אותן יחדיו ומושל בהן.

אף שזהות מן הסוג שמתווה פוקו מצטיירת כמבנה רופף למדי, אין פירוש הדבר שהיא נהנית מחופש. נהפוך הוא. כבליה הם רבים ומגוונים. הנקודה המכרעת היא שהשחרור – אם הוא אכן מתרחש – חל תמיד ביחס לעמדת-סובייקט מסוימת. החירות היא מקומית, קונקרטית, מוגבלת. אחרי שנים של חוסר סיפוק יכול פלוני אלמוני לעזוב את משרתו בחברת הביטוח ולפתוח עסק עצמאי; ועם זאת, הוא נשאר מחויב לאשתו, לילדיו, לאמו ולחבריו. כצביר של עמדות-סובייקט הוא השתחרר במקום אחד, אך נותר כבול במקומות אחרים. לטעמי, יש בתמונה הזאת, העולה מן התפיסה הפוקויאנית, משהו הרבה יותר נסבל, הרבה יותר מתקבל על הדעת, מאשר החלופות ההומניסטיות, הנוטות לעתים לדרמטיות-יתר. בנוסף, מאחר שהצביר אינו משועבד לסיפור מאחד, הוא יכול להפגין גמישות, להשתנות, להתגוון, לחמוק מרשתות מסוימות של כוח כעניין שבשגרה, ולא להתיש את עצמו בהסתערות הרואית וחסרת סיכוי על מטרה אחת, המתבררת לרוב ככוזבת.

האם תפיסת האדם של פוקו פנטסטית מדי, נטועה עמוק בבדיון, בלתי סבירה בעליל? אני מותר לקורא לגבש דעה משלו בעניין. ואולם, ברי שההיכרות עם רעיונותיו של פוקו יכולה רק לתרום

הביקורת שלו, הוא אפוא תוספת מומלצת
למדף הספרים של הקורא המשכיל.

אייל דותן מלמד מחשבה קונטיננטלית בחוג
לספרות באוניברסיטת תל-אביב והוא עורך
סדרת העיון 972 בהוצאת עם עובד.

להעשרת והעמקת תמונת העולם שלנו.
תהא אשר תהא דעתנו על הרדיקליות של
טיעוניו, אי-אפשר להכחיש את תרומתו
האינטלקטואלית הכבירה ואת חשיבותה
של הגותו להבנת הבעיות והמבוכות
המאפיינות את העת הנוכחית. חיבורה של
ארבל, המטפל בהגינות ראויה לציון במושא